

MÉHES BALÁZS

A REDŐNYSZERKEZET TÖRTÉNETE
A NÉMET ORGONAKULTÚRÁBAN
A XIX. SZÁZAD VÉGÉIG;
ELŐZMÉNYEI, FOGADTATÁSA,
ELTERJEDÉSÉNEK AKADÁLYAI,
VALAMINT ALKALMAZÁSÁNAK HELYE
AZ ELŐADÓI GYAKORLATBAN

Témavezető: DR. ENYEDI PÁL

Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem
28. számú, művészet- és művelődés-
történeti tudományok besorolású
doktori iskola

Budapest
2010

I. A TÉMAVÁLASZTÁS INDÍTEKAI

Témaválasztásommal az volt a célom, hogy dolgozatomban mind a hangszer történet, mind az előadói gyakorlat kérdései, és ezek összefüggései megjelenhessenek, egyúttal az orgonajáték olyan aktuális problémáit is érintsék, amely számíthat a hazai orgonista nemzedékek érdeklődésére.

Számos lehangoló élmény győzött meg arról, hogy a redőnyszerkezet kezelésére nem helyezünk kellő hangsúlyt az orgonaoktatásban, pedig az egyik XVIII. századi angol orgonaiskola szerint „az a mód, ahogy a *swellen* játszunk, több döntést kíván tőlünk, mint az orgona bármelyik része”. Meggyőződésem, hogy a döntésképeség kifejlődését segítő tanulmányi előkészületekhez hozzátartozik a redőnyszerkezetek történetét és használatát érintő alapvető ismeretek átadása. E cél megvalósításához szerettem volna munkámmal hozzájárulni.

A zenepedagógiai szempont mellett szükségesnek láttam, hogy a szerkezet történetének legkevésbé ismert időszakára helyezzem a fő hangsúlyt, mivel úgy véltem, azokon a területeken nagyobb eséllyel jutok új megállapításokra, eredményekre. A témára vonatkozó irodalmat áttekintve a választás szükségszerűen a német orgona redőnyszerkezeteire esett, de világossá vált, hogy e *rész* bemutatását csak a téma *egészének* szem előtt tartásával tehetem. A téma egyetemes orgonatorténembe való beillesztéséhez elkerülhetetlennek látszott annak vizsgálata, hogy e technikai újítás miként jutott el Németországba. Ehhez a redőnyszerkezet kezdeteihez kellett visszanyúlni. A téma feltáratlan voltából következően a dolgozat jelentős terjedelemben tárgyalja a redőnyszerkezet hispániai és angliai előzményeit és ezen kultúrák korabeli zenéjét.

A téma feldolgozását a legkorábbi forrásoknál kezdve még nem volt egyértelmű, hogy a történeti áttekintést mely időpontig célszerű kiterjesztenem. Mivel az 1800-as évektől épített német redőnyszerkezetek jellegzetes vonásait nagyjából a XIX. század végéig őrizték meg, e tény kijelölte a vizsgált időszak végpontját.

Az értekezés fejezeteinek felosztását a redőnyhasználatban mutatkozó zenei és kronológiai tendenciák alapján határoztam meg a következő szempontok szerint:

FŐRÉS	TERÜLET	A TALÁLTMÁNY BEVEZETÉSÉNEK IDEJE
I.	Hispania	XVII. század (1662)
II.	Anglia	XVIII. század (1712)
III.	Németország	XVIII. század
		XIX. század

II. A KUTATÁS SZAKIRODALMI ELŐZMÉNYEI ÉS A FELHASZNÁLT FORRÁSOK ISMERTETÉSE

Redőnszerkezeteket elsőként a spanyol orgonaépítészetben alkalmaztak a XVII. század második felében, majd Angliában és Németországban a XVIII. század elején. Míg azonban az Ibériai-félsziget és a szigetország orgonazenéjében feltűnésétől fogva folyamatosan mindmáig meghatározó szerep jutott a redőnszerkezetnek, addig német földön még a XX. század elején is többen elleneztek használatát az orgonisták és orgonatanárok köreiben.

A zenei lexikonok és az orgonatörténeti monográfiák csak általánosan és nagyvonalúan ismertetik a redőnszerkezetet, de ez éppúgy igaz arra az 1960-as években született, a romantika kora előtti spanyol orgonazenéről szóló terjedelmes disszertációra is, melyben a szerző, Wyly James ugyan többször érinti, de csak marginálisnak tekinti a kérdést. Albert Merklin *Beiträge zur Geschichte und Entwicklung des Schwellwerkes der Orgeln* című cikke — amit később *Aus Spaniens altem Orgelbau* című könyvében is közzétett — az első komolyabb német nyelvű összefoglaló a téma egy részéről. Dolgozatom első főrészének elkészítésében Louis Jambou *Evolución del órgano español. Siglos XVI-XVIII* című alapműve, valamint José Maria Barrero Baladrón és Gerard A. C. de Graaf *El órgano de Santa Marinala Real de León y la familia de Echavarría, organeros del rey* című könyve, továbbá Rudolf Reuter *Orgeln in Spanien* című monográfiája volt irányadó.

A második főrészben az angol *swell*-szerkezetek történetének első évszázadát kíséreltem meg összefoglalni. Több cikk és szakkönyv mellett David Knight dolgozata és egyik tanulmánya volt rám döntő hatással. Mindkét írása alapos, speciálisan az angol *swell* történetére és zenéjére koncentrált. Munkája ismertetése mellett feladatomnak éreztem, hogy az orgonán túli, húros billentyűs hangszerek *swell*-mechanizmusait is bemutassam, valamint a *swell* a XVIII. század angol orgonazenéjében betöltött szerepét néhány zenemű részletezésével tovább árnyaljam.

A harmadik főrész öt fejezetre tagolódik: az elsőben a *Schweller* kialakulásának előzményeit vizsgálom, a másodikban a német redőnszerkezet XVIII. század végéig tartó története található, ezután átvezetesként Vogler abbé rendszeréről és *Schweller*-szerkezeteiről szólok, majd ezt követi a XIX. századi romantikus orgonák bemutatása, végül a dolgozat legbővebb egysége a XIX. századi orgonazene ismertetésével zárul.

A XVIII. századi források alig adnak segítséget ahhoz, hogy a legkorábbi német redőnszerkezet nyomára bukkanjunk. A harmadik főrész első alfejezetében az 1720-as és 30-as évek két vitatható szerkezetével kapcsolatos

érveket és ellenérveket sorakoztatom fel. Az 1738-as hangszer szakértőjeként felkért német kutató, aki szintén foglalkozik a redőnszerkezetekkel, 2007-ben két tanulmányt publikált az azóta már rekonstruált redőnszerkezet történeti hátterének feltérképezéséről, illetve a témáról általában.

Dolgozatomban az eddigi kutatásokhoz képest új elem, hogy a német redőnszerkezet történeti előzményeit is bemutatom, illetve a XVIII. századi orgonaépítők témánkhoz kapcsolódó munkásságát részletesen tárgyalom; a XVIII. századi redőnyök vélhető szerepéről szintén beszámolok. Korabeli forrásként idézem Praetorius *Syntagma Musicum*-át, Arnolt Schlick *Spiegel der Orgelmacher und Organisten*, Adlung *Anleitung zu der musikalischen Gelahrtheit* és Adlung-Agricola *Musica Mechanica Organoedi* című művét valamint Charles Burney úti beszámolóinak több pontját.

A XIX. században a német redőnszerkezet újrafelfedezése Vogler abbéhoz kötődik, akinek ellentmondásos működését feltétlenül fel kellett tárnunk ahhoz, hogy az elveit megvalósító és követő XIX. századi orgonaépítők újszerű orgonaesztétikájához közelebb kerüljünk. Ebben a fejezetben található leírás a XIX. században ismert *Schweller*-típusokról, melyeket először Wilke rendszerezett és tett közzé 1823-ban. Tanulmányát rendszeresen idézik és felhasználják a korabeli zenei lexikonok és cikkek, ezért mértékadó felosztását magam is ismertetem.

A redőnszerkezet történetének dolgozatomban legbővebben kifejtett része a német romantika időszakában tevékenykedő orgonaépítők munkásságával foglalkozik. Ismertetéséhez forrásként használtam korabeli szakkönyveket (Töpfer, Seidel, Wangemann, Richter műveit) és folyóiratokat (*Allgemeine musikalische Zeitung*, *Urania*, *Zeitschrift für Instrumentenbau*). Utóbbi három szaklap különböző szerzőktől származó írásai rögzítették az orgonatörténet jelentős eseményeit, számos diszpozíciót és azokat a vitákat, melyekből megismerhetők a korszak legfontosabb orgonaépítészeti kérdései.

A negyedik fejezet szorosan kapcsolódik a harmadikhoz, mivel ebben a redőnyhasználatot és a *crescendo-decrescendo* kivitelezésének lehetőségeit veszem sorra a kor legismertebb, illetve témánk szempontjából fontos zeneszerzőinek orgonaműveiben. E fejezet írásakor munkámban főként a tárgyalt zeneművek kottái voltak meghatározók, azonban némelykor a szerzői kéziratok hiányában kellett megállapításokra jutnom. A források áttekintése elsősorban Max Reger esetében talán további eredményekre is vezethetett volna. E problémakör feltárására vállalkozott David William Adams, aki 2007-ben írt *Modern Organ Style in Karl Straube's Reger Editions* dolgozatával számos impulzust adott különösen Reger notációjának értelmezésében. Hacsak mód volt rá, igyekeztem legalább az első kiadások szövegét beszerezni.

III. A KUTATÁS EREDMÉNYEI

Dolgozatom jelentőségét egyebek mellett abban látom, hogy benne magyar nyelven olyan ismeretek és adatok válnak elérhetővé, amelyek az orgonatörténet és orgonajáték két és fél évszázadának eddig mellőzött területéhez tartoztak. Gyakorlati hasznát a főrészek végén, a redőnyszerkezetek zeneművekben betöltött szerepére vonatkozó oldalakon találhatja meg az olvasó. Különösen a hispániai orgonazene *eco*-használatát tárgyaló szakaszok tartalmaznak nemzetközi viszonylatban is új megállapításokat.

Az egyes szerkezet típusok működésének megértését számos fotó és ábra segíti és illusztrálja. A diszpozíció-gyűjtemény egyebek mellett a redőnyművekhez tartozó regiszterek egyes orgonákban betöltött szerepét hivatott dokumentálni. A CD-mellékletben nagy részben olyan mintaértékű felvételeket válogattam, melyek igazolják a dolgozatban feltárt elvek gyakorlati kivitelezésének lehetőségét. A bibliográfia több igen értékes, a hazai szakirodalomban eddig alig említett forrást sorakoztat fel.

A dolgozat elkészítését késleltette, hogy szinte kizárólag idegen nyelvű forrásokra támaszkodhattam, s a témát érintő alpművek, dokumentumok nagy része nem állt rendelkezésre határainkon belül. Így az idegen nyelvű szövegek feldolgozásának terhén túl a beszerzés nehézségeit is magamra kellett vennem, amely rengeteg időt vett igénybe. Persze mindezeknek pozitív hozadéka, hogy a téma a hazai szakirodalomban teljességgel újszerű.

A kutatás során többször adatok hiányában nem találtam feleletet kérdéseimre, ezért az értekezés szövegében gyakran fordul elő a „nem tudjuk”, illetve ehhez hasonló tartalmú megállapítás. Az adatok hiányának tulajdonítom azt is, hogy a szerkezet kialakulásának történeti előzményeit feltáró és bemutatató fejezetek részletessége ellenére sem sikerült a németországi redőnyök eredetét megnyugtatóan tisztáznom. Valószínűnek tartom, hogy eddig ismeretlen, további források felkutatásával a kérdés megválaszolható. További kutatást érdemel az ún. *Mecklenburgi orgonaiskola* több képviselőjének (Paul Schmidt, Friedrich Marx, Johann Georg Stein) munkássága, mivel a XVIII. században ott építették a legtöbb redőny szerkezetet német területen, illetve a következő évszázad elején is számos orgonaépítő készített e térségben ilyen berendezést. Elengedhetetlennek tartom továbbá azon zeneszerzők orgonaműveinek kutatását is, akik ebben az időszakban kezdeményezték templomaikban a szerkezet beszerelését, közülük tartozik például Johann Paul Kunzen.

Értekezésemben nem vállalkozhattam a téma olyan technikai részletességű megközelítésére, melyet az orgonaépítők bizonyára joggal várnak el. Ennek saját technikai ismereteim korlátjain túl és a szakirodalomban meglévő örök mellett — érthető módon — éppen maguk az orgonaépítők voltak akadályai. Bár valamennyien készséggel válaszoltak első kérdéseimre, a restaurálás titkaiba már nehezen avattak be, műszaki rajzokkal pedig nem szolgáltak. Ahol mégis található egy-két részletesebb megjegyzés, az a felhasznált forrás vagy cikk szerzője aprólékosságának köszönhető.

TÉZISEK

1. Az orgona mint hangszer sajátos dinamikai adottságokkal rendelkezik. Bár a dinamikai skála legszélsőségebb tartományai megszólaltathatók általa, a hangerő fokozatos árnyalása, a dinamikai végpontok közötti átmenet évszázadokon át csak regisztráció-váltással, a hangzás jellegének módosításával volt lehetséges.

2. Avatott játékos az orgona dinamikai korlátai ellenére is képes (volt) kifejező, expresszív játékra, élményszerű zenei közlésre. Ezért az orgona kezdettől fogva karakterisztikus adottságaival teljes értékű hangszer, nem csupán a különféle (dinamikai) újítások — például a redőny szerkezet — bevezetésével lett azzá.

3. Az ibériai orgonakultúra fénykorában, a XVII. században — legkésőbb 1662-ben — jelent meg a *caja de ecos*nak nevezett mechanikus szerkezet. Az építők egyes sípsorokat, regisztereket elkülönített térbe, szekrénybe helyeztek, és annak tetejét pedállal irányított emelőszerkezettel nyithatóvá tették. Ezáltal könnyen valósíthattak meg visszhang-effektust aszerint, hogy a szekrényt kinyitották vagy becsukták.

Angliában a XVIII. század elején, 1712-ben jelent meg egy hasonló szerkezet, amely azonban már elnevezésében is túlmutatott a hispániai *ecón* (bár az *echo organ* a XVII. századtól jelen volt a szigetországban, hangja nem volt árnyalható), ugyanis *swell*nek hívták, arra utalva, hogy használatával az észlelhető hanghatás ereje fokozatosan növekedhet.

Német földön szintén a XVIII. századra tehető a redőny szerkezet megjelenése. Néhány korai példány angliai előképekre vezethető vissza, azonban nem zárható ki teljes bizonyossággal, hogy a legkorábbi feltételezett redőnyök készítői ibériai mintákra támaszkodtak szerkezeteik elkészítésekor.

4. A XVIII. századi redőnyök általában diszkant terjedelműek voltak, a szekrénybe főként szólóregiszter(ek)e)t helyeztek el. Ez mindhárom tárgyalt földrajzi egység orgonakultúrájában közös vonás.

A redőny szerkezet használata már a XVIII. században is bizonyíthatóan túlhaladtak a pusztá visszhang-hatás előidézésén az Ibériai-félsziget orgonazenéjében. Mind az egyes harmóniák vagy melodikus fordulatok kismértékű kiemelése, mind a fokozatos *crescendo*, mind pedig a hangsúlyszerű hanghatások igazolhatóak 1709-től. A század 30-as éveitől Angliában is találunk *swell* használatára utaló zeneműveket, azonban német földön semmilyen kotta nem maradt fenn a redőny XVIII. századi

alkalmazásának módjáról. Egyedül Agricola beszámolója alapján gyaníthatjuk, hogy a német orgonisták az angliai gyakorlatból ismerős *cantabilis* tételek hosszú hangjaihoz használhatták a szerkezetet. Ennek irányítására — miként Hispániában és Angliában — itt is minden bizonnyal pedál szolgált.

5. Az Ibériai-félsziget és a szigetország orgonazenéjében mindmáig töretlen a redőnyhasználat hagyománya, ellentétben német földdel. Bár a redőnyszerkezet elleni, a XVIII. századból származó tiltakozások részleteit nem ismerjük, gyanítjuk, hogy a német orgonazene kontrapunktikus jellege (*Orgelmäßiges Spiel*), valamint az aktív pedáljáték egyrészt nem tette szükségessé, másrészt nem tette lehetővé a redőnymozgató gyakori használatát.

Más szempontból a német redőnyszerkezet helyettesíthető is volt a XVIII–XIX. században. A barokk korban kedvelt echó kivitelezését manuálváltással oldották meg, melyhez északon a *Brustverket*, délen az e célra épített *Echowerket* használták. A délnémet Knecht XVIII. század végi orgonaiskolája a folyamatos *crescendó*hoz a regisztrálást ajánlotta.

Az 1800-as évek orgonaépítészetében tapasztalható átalakulásnak köszönhetően a szerkezet helyettesítésére újabb találmányok álltak rendelkezésre, mint például a henger, a csoportkapcsolók, esetleg az automata *crescendo*, valamint a *Windschweller*. A nagy és erős nyelvkarral megerősített francia redőnyök elterjedése német földön az ezek mellett már nem volt szükségszerű. Így maradt az elsősorban *diminuendóra* alkalmas redőnyszerkezet csupán járulékos, és nem elengedhetetlen kiegészítője a német orgonának — legalábbis a XX. század elejéig.

6. A német *Schwellere*k *piano*-jellegének megváltoztatására már a XIX. század 60-as éveiben találunk adatokat, de e szándék legkorábban a 90-es években kapott szélesebb körű támogatást.

7. A XIX. századi orgonára író szerzők kottairása nem következetes abból a szempontból, hogy megkülönböztesse a redőnyszerkezet és a henger használatát. Csupán a század utolsó évtizedének egyetlen orgonaművében találunk e tekintetben differenciált notációs jeleket. Úgy látjuk, hogy miként a zongora pedálhasználata, úgy a redőny alkalmazása a legtöbb esetben az előadó jó ízlésétől és lehetőségeitől függött.

8. A XIX. századi dokumentumok, valamint a hangszerek technikai adottságai alapján úgy tűnik, hogy mind a regisztrálás, mind a redőnykezelés — a redőnymozgató pedál (kanál) vagy a térd-emelő elhelyezése miatt — a német orgonazenében gyakran volt regisztrátori feladat.

IV. A SZERZŐ AZ ÉRTEKEZÉS TÁRGYKÖRÉHEZ KAPCSOLÓDÓ TEVÉKENYSÉGÉNEK DOKUMENTÁCIÓJA

Előadások

Az orgona redőnyszerkezetének története és szerepe az orgonazenében. Redőnyszerkezetek a német orgonaépítészetben — előadás a LFZE Doktoriskolájának Doktorkollégiumában, 2008. április 2-án.

A redőnyszerkezet születése, echószekevény Hispánia orgonazenéjében — előadás a Református Egyház Doktorok Kollégiuma Egyházzenei Szekciójának ülésén, 2009. augusztus 26-án.

A swell-box történetének kezdetei — előadás a kecskeméti Kodály Iskolában, 2009. december 8-án.

Der erste Schwellkasten, der nicht der erste war — előadás az *Akademie Historische Orgel in Süddeutschland* keretében, Maihingen, 2010. 05. 11.

Cikkek

„Az orgonajáték francia betegsége — redőnyszerkezetek a német orgonaépítészetben a XIX. század végéig” *Studia Caroliensia*, 9/3–4. (2008) 93–143.

„Jövet-menet, avagy echó-effektus és redőnyhatás Hispánia orgonazenéjében” *Studia Caroliensia* 10/2–3 (2009) 137–152.

*

SUMMO DEO GLORIA